

‘De gal moet niet altijd dezelfde kleur hebben’

Briefwisseling tussen

Paul Snoek en Gust Gils (1954-1955)

Promotor:
prof. dr. Y. T’Sjoen

Verhandeling voorgelegd aan de
Faculteit Letteren en Wijsbegeerte
voor het verkrijgen van de graad van
Master in de Taal- en Letterkunde:
twee talen; Nederlands – Engels,
door **Katrien Deroo**.

Inhoudsopgave

Woord vooraf	3
1. Aard van de editie	5
1.1. Een digitale editie	5
1.1.1. Markup-taal	6
1.1.2. eXtensible Markup Language (XML) en Text Encoding Initiative (TEI)	8
1.1.3. Digital Archive of Letters in Flanders (DALF)	10
1.1.4. Output	11
1.2. Verantwoording	13
1.2.1. Codering	13
1.2.2. Inhoud van de uitgave	14
1.2.3. Overlevering en bewaarplaats	15
1.2.4. Transcriptie en emendaties	15
1.2.5. Metadata en secundaire literatuur	16
1.2.6. Annotaties en register	17
2. Commentaar	19
Ik zit nog met melktandjes: het ontstaan van Gard Sivik	20
Als de jongen zingen, piepen de ouden: Gard Sivik en de jongerentijdschriften	25
Bibliografie	32

Woord vooraf

Deze masterscriptie bestaat uit twee delen: het ene deel, dat een technische verantwoording en een commentaar bij de brieven tussen Paul Snoek en Gust Gils bevat, hebt u nu in handen. Dit deel functioneert als theoretische en historische ondersteuning voor het andere deel, de editie zelf, die online te vinden is. Om de editie te kunnen raadplegen, hebt u een gebruikersnaam en bijhorend wachtwoord nodig. Dit zijn alle nodige gegevens:

URL: <http://ctb.kantl.be/edities/GS>

Gebruikersnaam: **GardSivik**

Wachtwoord: **meZdbfCu**

Op de website vindt u de leesteksten, een diplomatische en een gecodeerde weergave van mijn brieven. Daarnaast worden er facsimile's van de brieven aangeboden. Omdat het om technische redenen onmogelijk was om de hogekwaliteitsversie van de fascimile's online aan te bieden, zijn die bestanden op cd-rom bij deze scriptie gevoegd.

Van dit woord vooraf wil ik ook gebruik maken om iedereen te bedanken die geholpen heeft bij de totstandkoming van deze masterscriptie. Dat is in de eerste plaats mijn promotor, Yves T'Sjoen, die me kennis heeft laten maken met de editiewetenschap, en die bovendien steeds klaarstond met advies en steun. Zijn enthousiasme werkte aanstekelijk en bracht me telkens een stap dichterbij het voltooien van deze scriptie.

Veel dank gaat ook naar Bert Van Raemdonck, die mij nauw begeleid heeft bij het digitale deel van deze scriptie. Zijn uitgebreide expertise was voor mij een dankbare leidraad in het nog onbekende veld van digitaal editeren. Dat geldt ook voor Ron Van den Branden en Edward Vanhoutte van het Centrum voor Teksteditie en Bronnenstudie. Ik kon steeds rekenen op hun vele suggesties en technische begeleiding, wat een dankbaar vangnet vormde voor mijn vele vragen en twijfels.

Ook de medewerkers van het Letterenhuis wil ik bedanken, om mij door de archieven Snoek en Gils te gidsen en om mij op alle vlakken zo goed mogelijk te begeleiden.

Ten slotte verdienen ook de erven Snoek en Gils enorm veel dank. Als zij mij geen toestemming hadden gegeven om deze briefwisseling te consulteren, dan had deze briefwisseling nooit kunnen bestaan. Ook wil ik hen bedanken voor het immer vriendelijke antwoord op al mijn vragen. Ze gaven deze twee schrijvers hun menselijk kantje.

1. Aard van de editie

1.1. Een digitale editie

Deze masterscriptie werd van in het begin geconcipieerd als een elektronische, of ook wel digitale editie, zoals die in 2004 door Van den Branden en Vanhoutte omschreven werd:

Met de termen ‘elektronische uitgave’ of ‘elektronische editie’ doelen we niet alleen op het publicatiemedium zoals de CD-ROM, de DVD of een site op het World Wide Web, maar op de essentieel elektronische aanpak van alle stappen in het onderzoek dat tot een dergelijke publicatie kan leiden, o.a. door het gebruik van *text encoding* m.b.v. internationaal ondersteunde markup talen zoals XML (eXtensible Markup Language) bij voorkeur volgens de TEI (Text Encoding Initiative) specificaties. (Van den Branden & Vanhoutte 2004:386)

In deze definitie komen alle elementen van een digitale editie naar voren: ze wordt niet alleen via een digitaal medium gepubliceerd, maar het tekstwetenschappelijk onderzoek wordt ook op een elektronische manier, namelijk met behulp van tekstcodering, vastgelegd.¹ Hierdoor is het mogelijk om een digitale editie te *genereren* eerder dan een bestaande editie te *digitaliseren* of een editie te *creëren* voor het digitale medium. De gecodeerde bronbestanden zijn daarbij de basis waaruit een presentatie, m.n. een editie, kan worden gegenereerd. Binnen de grenzen van de meegeleverde technologie en infrastructuur kan de gebruiker zijn eigen editie destilleren uit het aangeboden materiaal. (Van Raemdonck 2011: 42)

De procedures die een editeur doorloopt bij het maken van een digitale editie, verschillen in principe weinig van die van een “papieren” editeur. Hun doel is immers hetzelfde, zoals ook Dino Buzetti en Jerome McGann in 2006 aanstipten:

The basic procedures and goals of scholarly editing will not change because of digital technology. True, the scale, range, and diversity of materials that can be subjected to scholarly formalization and analysis are all vastly augmented by these new tools. [...] Nonetheless, the goals of the scholar remain unaltered – preservation, access,

---

1 Deze drie manieren om een digitale editie te produceren op basis van tekstcodering worden verder bediscussieerd in Vanhoutte & Van den Branden (2009a).

dissemination, and analysis-interpretation – as does the basic critical method, formalization. (Buzetti & McGann 2006: 53)

Bert Van Raemdonck brengt bij hun observatie echter een belangrijke nuance aan:

Hun observatie gaat echter nogal gemakkelijk voorbij aan het feit dat het niet alleen de te formaliseren en analyseren *bronnen* zijn die in aantal en soort zijn toegenomen, ook de *methoden* om dergelijke interpretatieve processen uit te voeren, zijn veel talrijker geworden. Terwijl het transcriberen van een primaire bron bijvoorbeeld tot voor kort vaak intuïtief op telkens dezelfde manier gebeurde, zal de digitaal werkende editeur uit een divers gamma aan werkmethode moeten kiezen. Dat heeft o.m. te maken met het feit dat de klassieke editeur zich vrijwel uitsluitend op de uiterlijke, vormelijke imitatie van de originele bron hoefde te concentreren, terwijl een transcriptie in een elektronische *markup*-taal een noodzakelijke visie en theorie over de aard van tekst zelf impliceert, en bijgevolg een keuze veronderstelt voor de soort codering die het dichtst bij die visie aansluit. (Van Raemdonck 2011: 45)

Die *markup*-taal functioneert als het medium waarvan de editeur gebruik maakt om de keuzes en beslissingen die hij maakt bij het transcriberen van zijn tekst te expliciteren en transparant te maken. Elke beslissing krijgt vorm in een code, die steeds raadpleegbaar is doordat het bronbestand altijd te consulteren is. Dit garandeert een hoge controleerbaarheid van het digitale editiewerk, maar zorgt er ook voor dat elke stap van het proces gedocumenteerd wordt.

1.1.1. Markup-taal

Een computer voert berekeningen uit met binaire data. Hij begrijpt dus geen tekst, kan geen betekenis ontleen aan natuurlijke taaluitingen en weet niets over de structuur van een tekst. Terwijl een menselijke lezer vanuit zijn culturele achtergrond doorgaans de titel van een tekst kan herkennen, weet waar een nieuw hoofdstuk begint, waarom een groep woorden cursief is afgedrukt of welke woordgroep een naam van een persoon of een stad aanduidt, ziet de computer diezelfde tekst alleen als een aaneenschakeling van binaire code. Als we de

computer intelligent met tekststructuren en -betekenissen willen laten werken, moeten we die informatie toevoegen aan een tekst op een zodanige manier dat de computer daar berekeningen mee kan uitvoeren. Die informatie noemen we *meta-informatie*. Die kan aan de tekst worden toegevoegd via coderingen volgens een zogenaamde *markuptaal*. (Vanhoutte & Van den Branden 2009b: 5172)

In de humane wetenschappen wordt er al sinds de jaren 1950 gebruik gemaakt van markuptalen om meta-informatie aan teksten toe te voegen. In die beginjaren ontwikkelde elke onderzoeksgroep zijn eigen taal, wat als gevolg had dat gecodeerde corpora – op dat moment nog op ponskaarten of papierstrips – niet gedeeld konden worden met andere onderzoeksgroepen. De algoritmes en procedures die werden gebruikt om de teksten te analyseren, hadden immers alleen betrekking op die ene specifieke codeertaal. Pas vanaf aan einde van de jaren 1980 groepeerde een internationale groep van humane wetenschappers zich in het Text Encoding Initiative (TEI). Ze bereikten een consensus over een gemeenschappelijke markup-taal. Als basis voor deze taal kozen ze de Standard Generalized Markup Language (SGML) die in 1986 was gepubliceerd als een ISO standaard (ISO8879:1986) (Goldfarb, 1990). SGML is zelf geen markuptaal, maar een metataal die de bouwstenen definieert om zelf een markuptaal op te stellen.

Over het algemeen wordt markup gebruikt op twee manieren. Tekstverwerkers en programma's die gebruikt worden voor de vormgeving van teksten gebruiken *procedurele* markup. Dat wil zeggen dat de meta-informatie voorschrijft hoe een tekst er uiteindelijk moet uitzien. Voor het wetenschappelijk onderzoek is het echter interessanter om *descriptieve* markup te gebruiken; die beschrijft de structurele en semantische elementen van een tekst. Vanhoutte & Van den Branden (2009b: 5173) beschrijven het verschil tussen die twee als volgt:

Whereas markup languages in use in the typesetting community were mainly of a procedural nature that is they indicate procedures that a particular application should follow (e.g. printing a string of text in italics), the humanities were also and mainly considered with descriptive markup that identifies the entity type of tokens (e.g. identifying that a string of text is a title of a book or a foreign word). Unlike procedural or presentational markup, descriptive markup establishes a one to one mapping between logical elements in the text and their markup.

Het descriptief coderen van een tekst is een ver doorgedreven vorm van tekstanalyse waarbij de *encoder* de tekst onderwerpt aan *close-reading*:

This means that, for example, encoders can (and should) not just indicate *that* a bit of text is printed in italics, but *why* this is the case: either because it appears to be a title in a bibliographical reference, or a technical term, a foreign word, a regular word with rhetorical emphasis, and so on. (Van den Branden & Vanhoutte 2009b: 5175)

Om een tekst te coderen met *descriptieve markup* moet elk betekenisvol onderdeel van de brontekst worden geïdentificeerd en van een beschrijvend label of code worden voorzien. Immers:

Descriptive markup reveals what the encoder thinks to be implicit or hidden aspects of a text, and is thus an interpretive medium which often documents scholarly research next to structural information about the text. (Vanhoutte & Van den Branden 2009b: 5180)

1.1.2. *eXtensible Markup Language (XML) en Text Encoding Initiative (TEI)*

Zoals reeds aangehaald werden hiervoor in het verleden verscheidene methodes en grammatica's ontwikkeld, die of te restrictief of te vrij van opzet waren en vooral te weinig uitwisselbaar waren. Dat was nefast voor de ontwikkeling van tekstgebaseerd onderzoek in de humane wetenschappen.

In order for this research to be exchangeable, analyzable, re-usable, and preservable, texts in the field of the humanities should be encoded according to a standard which defines a common vocabulary, grammar, and syntax, whilst leaving the implementation of the standard up to the encoder. (Vanhoutte & Van den Branden 2009b: 5180)

Door de ontwikkeling van een dergelijke codeertaal voor de humane wetenschappen aanvankelijk te baseren op SGML (en vanaf 1999 op XML, de *eXtensible Markup Language*

die in wezen de opvolger is van SGML) garandeerde het *Text Encoding Initiative* een grote bruikbaarheid, uitbreidbaarheid en aanpasbaarheid.

XML is de motor van het World Wide Web en is *de facto* de standaardtaal waarin commerciële en industriële data wereldwijd worden gecodeerd, van wetboeken, over bankgegevens tot klantgegevens bij grote supermarkten:

[XML] is used in many fields, academic and commercial, for documents, data files, configuration information, temporary and long-term storage, for transmitting information locally or remotely, by new start-ups and multinational conglomerates. (Cummings 2008)

De codeertaal die het TEI ontwikkelt, wordt gepubliceerd als de *TEI Guidelines* en is ‘a standard for the representation of textual material in digital form through the means of text encoding.’ (Vanhoutte & Van den Branden 2009b:5172) Met de *TEI Guidelines* kunnen onderzoekers om het even welke tekst uit om het even welk tijdperk in om het even welke taal coderen voor om het even welk project. Omdat de *TEI Guidelines* het mogelijk maken om een brontekst zo getrouw mogelijk te representeren en zeer gedetailleerde meta-informatie over diezelfde brontekst toe te voegen (Van den Branden & Vanhoutte 2004: 388), is de TEI markuptaal te gebruiken in alle disciplines van de humane wetenschappen, en dus ook in de editiewetenschap.²

Waarom de *TEI Guidelines* de ideale markuptaal bieden voor een digitale editie wordt duidelijk aan de hand van Patrick Sahles vijf basisvoorwaarden voor een digitale editie:

(1) openheid voor uitbreiding en verandering (Offenheit); (2) algemeenheid, in die zin dat de editie zo divers mogelijke vormen van onderzoek moet faciliteren (Allgemeinheit); (3) onafhankelijkheid van een specifiek publicatiemedium (Unabhängigkeit); (4) langdurige bruikbaarheid (Langfristige Nutzbarkeit); (5) interoperabiliteit (Interoperationabilität). (Sahle 2003:83)

---

2 De wijde toepasbaarheid van de markup-taal wordt o.m. geïllustreerd door de inhoudstafel van de *TEI Guidelines*.

De toepassing van TEI codering voorziet immers in een openheid van bronbestanden, waardoor opmerkingen en aanpassingen vlot aangebracht kunnen worden. Doordat de bronbestanden opgesteld worden in de onafhankelijke maar algemeen leesbare XML-taal zijn ook algemeenheid, onafhankelijkheid, interoperabiliteit en langdurige bruikbaarheid gegarandeerd: XML kan getransformeerd worden naar verschillende formaten, zodat aan de noden van iedere gebruiker kan worden tegemoet gekomen. Zelfs als XML ophoudt te bestaan – wat in de toekomst zeker niet ondenkbaar is – hoeft dit geen probleem te zijn. Omdat het een breed ondersteunde standaard is die wereldwijd wordt gebruikt voor de codering van economische waardevolle data in de commerciële, industriële en academische wereld, zal de migratie naar een volgende standaard meer dan voldoende worden ondersteund.

1.1.3. Digital Archive of Letters in Flanders (DALF)

Het mag ondertussen duidelijk zijn dat de TEI richtlijnen geen dwingende standaard vormen, maar een *open* set van richtlijnen waarbij de onderzoeker zelf bepaalt wat en of er wordt gecodeerd. De TEI voorziet zelfs procedures om de eigen richtlijnen aan te passen en uit te breiden. Dat is ook wat het Centrum voor Teksteditie en Bronnenstudie (CTB) van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde (KANTL) heeft gedaan om de codering van briefwisseling – een lacune in de *TEI Guidelines* – mogelijk te maken. Met DALF, ofwel *Digital Archive of Letters in Flanders* wil het CTB ‘een formeel raamwerk en een methodologie aanbieden voor de elektronische beschrijving, transcriptie, codering, editie en annotatie van brievenmateriaal.’ (Van den Branden & Vanhoutte 2004: 284)

DALF is een uitbreiding op de TEI richtlijnen en voorziet enkele aanpassingen die vertrekken vanuit de ontologische eigenheid van het concept 'brief'. Op het structurele niveau werden bijvoorbeeld coderingen voorzien voor de identificatie van de begroeting, de afsluiter en het postscriptum. Ook in de metadata die elk TEI document intern documenteert – de zogenaamde <teiHeader> –, werden aanpassingen doorgevoerd door coderingen te voorzien voor de beschrijving van bijvoorbeeld de afzender en bestemming, de plaats van verzending en de gegevens van de enveloppe.

In de geest van het TEI zelf wil ook DALF geen vaste regels afbakenen: op basis van een analyse van het te coderen bronnenmateriaal en de beoogde functionaliteit van de

brieveneditie kan de editeur zelf beslissen of bepaalde coderingen al dan niet worden aangebracht. Door het ter beschikking stellen van de *DALF Guidelines* – die oorspronkelijk werden ontwikkeld voor de projecten van het CTB – wordt voor de editie van correspondentiemateriaal een markuptaal aangeboden die beantwoordt aan de vijf basisvoorwaarden van Sahle (2003).

[De textbase] zal hoofdzakelijk projectmatig worden uitgebreid met nieuwe elektronische getranscribeerde en geannoteerde brievencollecties. De aansluiting bij formele en inhoudelijke standaarden, en de beschikbaarheid van gedetailleerd documentatiemateriaal moeten daarbij transparantie, uniforme toepassing van principes en dus flexibiliteit en duurzaamheid van die onderzoeksinspanningen maximaal kunnen garanderen. (Van den Branden & Vanhoutte 2004: 393-394)

Helaas zijn er voor een beginnende digitale editeur nog maar weinig digitale edities die gebruik maken van DALF (of, in het Nederlandse taalgebied, zelfs van TEI) om op terug te vallen. De codering voor de uitgave van de briefwisseling van Vincent van Gogh³ is voor een groot stuk gebaseerd op DALF, maar de onderliggende XML codering is niet opvraagbaar. Bij het CTB is enkel de digitale editie van de correspondentie rond *Van Nu & Straks* gepubliceerd.⁴

1.1.4. Output

Om tot een goede en functionele digitale editie te komen, moet er dus eerst maximaal geïnvesteerd worden in de codering van het bronnenmateriaal en de onderzoeksresultaten. Het resultaat van dit werk zijn de rijk gecodeerde bronbestanden waarmee de computer verschillende berekeningen kan maken. Een van de meest zichtbare resultaten van dergelijk rekenwerk is de *interface* waarmee de gebruiker de digitale editie aanstuurt. Omdat er bij de codering van het brievenkorpus gebruik wordt gemaakt van descriptieve markup die beschrijft wat de betekenisvolle elementen in het primaire bronnenmateriaal zijn, staat het gecodeerde brievenkorpus los van om het even welke interface. Deze aanpak maakt het mogelijk dat er op

---

3 <<http://www.vangoghletters.org/>>

4 <<http://www.vnsbrieven.org/>>

een dynamische manier met het onderliggende materiaal kan worden omgesprongen, door bijvoorbeeld verschillende representaties van het materiaal te genereren of verschillende interfaces te ontwerpen voor de consultatie van het materiaal. In de editie van de correspondentie tussen Gust Gils en Paul Snoek kan er bijvoorbeeld door de brieven gebladerd worden, maar er kan ook worden gezocht naar trefwoorden, en men kan ook filteren op woorden die voorzien werden van een bepaalde codering.

Door interface en bronbestanden los van elkaar te zien, wordt dus een grotere toepasbaarheid voor de gebruiker gegarandeerd. Ook het beheer van de editie zelf gebeurt daardoor op een efficiëntere manier. Een aanpassing aan de interface vereist geen aanpassing aan de bronbestanden en vice versa. Als er bijvoorbeeld een transcriptie moet worden gecorrigeerd of een annotatie moet worden toegevoegd, moet dat enkel in de bronbestanden gebeuren, en verschijnen die correcties en toevoegingen automatisch in de interface. Een derde voordeel van wat Vanhoutte (2000) het Archief/Museum-model heeft genoemd, is dat er in de editie instrumenten kunnen worden ingebouwd waarmee de gebruiker, binnen de grenzen van de voorziene functionaliteit, zijn eigen editie kan genereren:

[E]en digitaal archief van brievenmateriaal dat veruit de meest handige en flexibele realisatie biedt van het concept ‘brieveneditie’. De computer is immers bij uitstek goed in het behandelen en ordenen van informatie. Met een goed georganiseerd elektronisch archief van bibliografisch beschreven en getranscribeerd correspondentiemateriaal en geïncorporeerde instrumenten kan de gebruiker volgens zelf ingestelde parameters (chronologie, thema, geografie, afzender, bestemming,...) zijn of haar eigen gebruikerseditie genereren. (Van den Branden & Vanhoutte 2004: 385-386)

1.2. *Verantwoording*

Van bij de aanvang van het project werd de uitgave van de correspondentie tussen Paul Snoek en Gust Gils opgevat als een digitale editie. Dat wil zeggen dat rijk gecodeerde DALF/XML bestanden het onderzoek documenteren waaruit verschillende perspectieven kunnen worden gegenereerd: een diplomatische transcriptie, een kritische leestekst, een tekst met zichtbare editeursingrepen, de naakte XML codering etc. Op die manier zijn alle stadia van het editeren opgenomen in één editie: van bron naar leestekst. Bij het maken van een digitale editie moet de editeur minstens evenveel keuzes maken als bij de voorbereiding van een papieren editie. Die worden in de volgende secties toegelicht.

1.2.1. Codering

Het ontwerp van de codering van een correspondentie is gebaseerd op een analyse van het primaire materiaal en een inschatting van de functionaliteit van de editie. De editeur moet daarbij een evenwicht vinden tussen de mogelijkheden en de bruikbaarheid van de codering die wordt gehanteerd. De aard van de codering geeft de editie immers evenveel richting als de annotaties en de commentaar. Omdat de brieven uit het door mij behandelde corpus vooral van belang zijn voor de netwerken die in die periode speelden, heb ik de volgende elementen gecodeerd:

- ♣ data (niet alleen de verzenddatum, maar ook data van gebeurtenissen die in de brieven besproken worden)
- ♣ plaatsnamen
- ♣ brieftype
- ♣ persoonsnamen
- ♣ uitgeversnamen
- ♣ namen van instituten en/of verenigingen
- ♣ namen van evenementen
- ♣ titels van tijdschriften of kranten
- ♣ titels van boeken

Deze codering heeft als voornaamste voordeel dat een gebruiker al snel kan “filteren”: iemand die de rol van Hugues C. Pernath in het tijdschrift *Gard Sivik* onderzoekt, kan bijvoorbeeld alle brieven waarin die schrijver voorkomt selecteren door zijn naam te selecteren in het menu

dat in de editie aan de linkerkant staat. Dan verschijnen enkel de brieven die die specifieke zoekterm bevatten. Wil de gebruiker nog verder verfijnen, dan kunnen er telkens trefwoorden toegevoegd worden, waardoor er een steeds kleinere selectie verschijnt.

1.2.2. Inhoud van de uitgave

De hier gepresenteerde masterproef is een deeleeditie. Vanwege het beperkte karakter van de masterscriptie werd gekozen voor de eerste twee jaren (1954-1955) van de correspondentie tussen Paul Snoek en Gust Gils. Die periode vormt het begin van hun vriendschap. Het zijn ook de beginjaren van het tijdschrift dat zij samen oprichtten: *Gard Sivik*. De eerste overgeleverde brief werd verstuurd op 12 september 1954, de laatste van deze editie op 13 december 1955. Voor deze periode zijn er 63 brieven, kaarten en briefkaarten overgeleverd. Brievenedities zijn zelden volledige: zo is er ook bij deze editie onmogelijk om vast te stellen of het hier om een volledige correspondentie gaat.

Gils en Snoek ontmoetten elkaar geregeld in de stamkroeg van het tijdschrift, jazzcafé *Gard Sivik*, maar uit de brieven blijkt dat er ook regelmatig telefonisch contact was, en dat Snoek Gils ook af en toe thuis bezocht. Een tweede reden om uit te gaan van een zekere graad van onvolledigheid is een klein onevenwicht in de brieven: tegenover 28 brieven geschreven door Gust Gils, staan er 35 die door Paul Snoek geschreven werden. Een verklaring daarvoor ligt waarschijnlijk in de verschillende levenswijzen van de beide auteurs: terwijl Snoek zijn hele leven een min of meer nomadisch bestaan heeft geleid, is Gils altijd in zijn blokhut in Brasschaat blijven wonen. Daarnaast is al gebleken dat Snoek bepaalde stukken uit zijn brievencollectie heeft verkocht of weggegeven.

Toch is er hier sprake van een vrij uitgebreide correspondentie, die de ontwikkelingen van die tijd van op de eerste rij weergeeft. Dat de collectie toch vrij volledig bewaard gebleven is, is waarschijnlijk te danken aan de carbonkopieën die Gils maakte van alle brieven die hij aan Snoek verstuurde. Ze zijn geschreven op het moment dat de gesprekken voor een nieuw jongerentijdschrift op gang kwamen, en geven dus elke stap van dat proces weer. De brieven zijn ook belangrijke documenten om te onderzoeken hoe de netwerken uit die tijd invloed hadden op de literaire productie. Bovendien is de geschiedenis van het tijdschrift *Gard Sivik*, dat een forum was voor ‘de tweede experimentele generatie’, voorlopig nog sterk

onderbelicht.⁵ Deze editie zal dus hopelijk een beginpunt zijn voor een hernieuwde interesse in de gloriejaren van de jongerentijdschriften.

1.2.3. Overlevering en bewaarplaats

De briefwisseling tussen Snoek en Gils is verspreid over twee archieven, met name het archief Gils (signatuur G3978) en het archief van het tijdschrift *Gard Sivik* (signatuur G152), dat eveneens door Gils werd bewaard. Het archief van Gust Gils werd in twee fases overgeleverd aan de stad Antwerpen (en is ondergebracht in het Letterenhuis): het eerste en grootste deel werd rechtstreeks via de erven verkregen, een tweede deel via antiquariaat Demian uit Antwerpen. Het bevat ook correspondenties van Gils en andere schrijvers, manuscripten en andere archivalia. Het archief van *Gard Sivik* bevat onder andere beoordelingsverslagen van de redactie, brieven van inzenders, brieven aan andere redactieleden, alsook publiciteitsmateriaal en knipsels over het tijdschrift.

1.2.4. Transcriptie en emendaties

Door het gebruik van de DALF-codering is de originele diplomatische transcriptie van de brief nog zichtbaar.⁶ Via codes werden echter bepaalde aanpassingen doorgevoerd. Verschrijvingen en andere fouten zijn telkens aangepast door er een element <sic> aan toe te voegen, met het attribuut @corr om de gecorrigeerde vorm aan te geven. Onleesbare stukken werden vervangen door het element <unclear> en een reeks x'en van ongeveer dezelfde lengte als het onleesbare stuk tekst in de brief. Toevoegingen en doorstreepte fragmenten worden respectievelijk weergegeven met de elementen <add> en <del>, en onderstreepte stukken tekst werden gecodeerd met het element <hi> en de waarde @underlined voor het

---

5 In de eerste plaats wordt hiermee aangegeven dat de beschikbare informatie rond het tijdschrift zeer beperkt is. Het tijdschrift wordt dan wel telkens opgenomen in historisch overzichten, een kroniek van het tijdschrift is nog niet verschenen. Bovendien komt het erg vaak voor dat de focus bij een bespreking van *Gard Sivik* vooral op de nieuw-realistische periode ligt, waarbij Gils, Snoek en andere Vlaamse auteurs veel minder betrokken waren.

6 Die kan bij elke brief geraadpleegd worden door bovenaan de brief “diplomatische weergave” aan te duiden in plaats van “leestekst”.

attribuut **@rend**. Bij afkortingen werd telkens geopteerd voor het element **<abbr>**, aangevuld met het **@expan**-attribuut om de afkorting op te lossen. Dankzij deze codes kan de lezer heel snel zien waar aanpassingen doorgevoerd werden.

Net omdat deze codes bestaan, werden er verder geen aanpassingen aan de originele tekst doorgevoerd. Dit zorgt voor een atypisch tekstbeeld, omdat in de meeste edities zowel hoofdlettergebruik als interpunctie wél worden aangepast. Over het positieve effect van het aanpassen van een tekst voor het leescomfort kan worden gediscussieerd. Het is mijn overtuiging dat het spontane karakter van de brieven, alsook de aan de tijdgeest verbonden schrijfstijl verloren gaan bij het doorvoeren van zulke aanpassingen. Gils bijvoorbeeld gebruikt zelden hoofdletters in zijn poëzie, en zette deze gewoonte verder in zijn brieven. Bij Snoek is het weglaten van hoofdletters niet consequent toegepast, maar ook dit kan erg interessant zijn voor de lezer: het al dan niet gebruiken van hoofdletters biedt waardevolle informatie over het register dat de auteur op dat moment voor ogen stond.

De brieven worden dus zo getrouw mogelijk weergegeven. Dat wil zeggen dat ook de spelling werd gehandhaafd. Die verschilt overigens maar weinig van de huidige spelling, waardoor het leescomfort amper gehinderd wordt. Verder is ook de indeling in alinea's gerespecteerd. Wanneer er sprake is van afbeeldingen en/of briefhoofden wordt dit aangegeven in de tekst en kan voor een getrouwe weergave telkens teruggegrepen worden naar de facsimile's die naast de brieven toegevoegd werden.⁷

1.2.5. Metadata en secundaire literatuur

Deze elementen zijn opgenomen in de metadata van de brief:

✧ auteur

---

⁷ De brieven werden ingescand met een Canon LiDE 110 scanner, telkens met instelling 400x400dpi. Voor online publicatie werden ze verkleind met het programma PhotoResize. Op de CD-ROM die bij deze scriptie zit, staan de bestanden in hoge kwaliteit.

- ♣ geadresseerde
- ♣ verzendplaats
- ♣ datum (of, waar nodig, datering)
- ♣ afmetingen
- ♣ beschrijving van de brief en informatie omtrent de bewaarplaats en de collectie.

De brieven zijn meestal door de auteurs gedateerd. Werd de datering op basis van andere (zowel briefinterne als briefexterne) gegevens gereconstrueerd, dan wordt de vermoedelijke datum in de titel van de brief aangegeven tussen vierkante haken, en wordt in een noot verantwoord hoe de editeur tot deze datering gekomen is.

Alle bronnen die geraadpleegd werden voor het opstellen van de commentaar en de annotaties bij de brieven zijn opgenomen in de bibliografie achteraan in dit werk. Met het oog op de annotatie werden ook vele dossiers (brieven, handschriften, documenten, knipsels...) in het Letterenhuis geconsulteerd. Als een geciteerde bron uit deze collectie komt, wordt die vindplaats niet extra vermeld. Dat geldt ook voor de bronnen die zich in het kranten- en tijdschriftenarchief van de Universiteit Gent bevinden.

1.2.6. Annotaties en register

Omdat het hier een digitale editie betreft, is er geen “tastbaar” register. Er is dus geen volledige lijst die in één keer geraadpleegd kan worden. Dat hindert de leesbaarheid weliswaar niet, integendeel: net zoals bij een papieren editie kan de lezer meer informatie verkrijgen bij een item uit het register (in dit geval door erop te klikken), maar ook door de menu’s te gebruiken aan de linkerkant van de blader-lijst. In die menu’s worden door middel van categorieën (naam – persoon, naam – boek enzovoort) aangegeven welke items voorkomen in de briefwisseling, waarna de lezer onmiddellijk een selectie kan maken.

In de annotaties worden personen, zaken, titels en situaties toegelicht, waarvan verondersteld mag worden dat ze niet algemeen bekend zijn. Ook personen die in de periode van de briefwisseling belangrijk waren voor het literaire veld, worden ook toegelicht, omdat op die manier een vollediger tijdsbeeld gepresenteerd wordt. Hoewel de naam van “Hugo Claus” dus

maar voor weinig lezers onbekend zal zijn, wordt ook over hem soms informatie aangeboden die in de specifieke context van deze editie van belang is.

Doordat de editie de vorm heeft van een digitale editie, dienen ook de “regels” voor het annoteren te worden aangepast. Annotaties worden in deze editie pas zichtbaar als de lezer zijn/haar cursor over het bijhorende cijfer beweegt. Dat zorgt ervoor dat de lezer een grotere keuze heeft bij het bekijken van annotaties. Daarom werd er ook voor geopteerd om noten telkens weer te herhalen. De reden hiervoor ligt in het feit dat een digitale editie, omdat die de vorm aanneemt van een website, anders gebruikt zal worden dan een papieren editie. Al van in het begin van het “bezoek” worden al verschillende wegwijzers aangeboden om onmiddellijk naar een bepaald punt in de editie te springen. Daardoor valt de lineariteit van de editie weg, waardoor de behoefte zich aanbood om zaken telkens opnieuw te duiden.

Een bijkomende reden is dat een aantal categorieën van annotaties worden gegenereerd via het principe van transclusie. Daarbij wordt de inhoud van een annotatie, bijvoorbeeld de annotatie van een naam, eenmaal gecodeerd, waardoor die op verschillende plaatsen kan worden gevisualiseerd.

Ten slotte werden de annotaties maximaal herhaald doorheen het corpus omdat elke brief in de toekomst afzonderlijk zal worden gelinkt aan de opvolger van Agrippa, de online catalogus van het Letterenhuis. Daardoor moet elke brief alle informatie bevatten die een goed begrip van de brief mogelijk maakt.

De kans dat die herhaalde annotaties als storend worden ervaren is relatief klein, omdat de lezer ze even snel van zijn/haar scherm kan halen als ze erop verschenen zijn. Ze zijn dus niet noodzakelijk aanwezig bij het doornemen van de correspondentie, maar melden zich aan wanneer nodig.

2. Commentaar

*‘schrijf gij gerust een repliekje op deze journalistieke diarree,
de gal moet niet altijd dezelfde kleur hebben.’
(Gust Gils aan Paul Snoek, 15 juli 1955)*

In het midden van de jaren vijftig bevond het literaire leven in Vlaanderen zich op een cruciaal punt: *Tijd en Mens*, op dat moment het enige experimentele tijdschrift, liep op zijn laatste benen, en ondertussen was er een nieuwe groep van schrijvers opgestaan die de poëtische opvattingen van *Tijd en Mens* naar hun eigen hand aan het zetten waren. Dat vooral Paul Snoek, maar ook Gust Gils, die ontwikkelingen op de voet volgden, blijkt uit verscheidene van hun brieven. In zijn brief van 21 april 1955 wijst Snoek er bijvoorbeeld op dat *Tijd en Mens* kort nadien zijn laatste nummer zou uitbrengen, en ook Gils was duidelijk op de hoogte van de ontwikkelingen in het literaire veld. Zo stelde hij o.m. voor om Ivo Suls, die in *Nieuw Vlaams Tijdschrift* publiceerde, te contacteren om een bijdrage te vragen.

Omstreeks 1955 was die ‘tweede generatie’ van experimentele schrijvers op zoek naar een eigen forum waar ze hun werk konden publiceren. In *Tijd en Mens* werden hun gedichten vaak geweigerd - meestal met (als drogreden) dat ze als auteurs te jong werden bevonden - en zelf beschouwden ze gevestigde tijdschriften als *Nieuw Vlaams Tijdschrift*, *Dietsche Warande & Belfort* of *De Vlaamse Gids* te traditioneel, waardoor ze daarin liever niet wilden publiceren. In zijn artikel ‘De Poëzie en taal’ bracht Jan Walravens het breekpunt met de nieuwe generatie ter sprake. Volgens hem schreven die jongere dichters in vergelijking met hun voorgangers meer taalgericht: Walravens merkt een kentering op in de Vlaamse poëzie, en beschrijft dat ‘verscheidene uitgaven van de laatste tijd schijnen te bewijzen, dat ook de Vlaamse dichters hoe langer hoe meer belangstelling vertonen voor de rol van het woord in de poëzie.’ (Walravens 1954: 4)

Ik zit nog met melktandjes⁸: het ontstaan van Gard Sivik

Het verwondert dan ook niet dat er in die omstandigheden een aantal zgn. 'jongerentijdschriften' zijn ontstaan. Kleinere groepjes jonge schrijvers die hun eigen kunstopvatting wilden verdedigen, startten een eigen tijdschrift waarin ze in de eerste plaats ruimte wilden maken voor zichzelf (Boelaert 1989:10-11). Op verschillende plaatsen werd druk vergaderd en werden nieuwe initiatieven opgestart. Zo wilden niet alleen Paul Snoek en Gust Gils met een nieuw tijdschrift starten, in zijn brief van 12 september 1954 wijst Snoek ook op een vergadering in Brussel, met onder andere Marc Galle en enkele leden van Taptoe:

Ik kreeg enige dagen geleden een brief van mijn vriend Marc Galle, die evenals wij een tijdschrift wou beginnen samen met enkele mensen van taptoe, dat nu niet meer bestaat. Ik ga naar de vergadering van dit tijdschrift, die volgende zaterdag doorgaat in de vlaamse club.⁹

Het is ook in die periode van nieuwe plannen en initiatieven dat de twee auteurs die in de hier gepresenteerde editie de hoofdrollen spelen, hun werk wilden gepubliceerd zien. Zowel Gust Gils als Paul Snoek hadden hun werk naar de *Tijd en Mens*-redactie gestuurd, maar allebei hadden ze een negatief antwoord gekregen (Joosten 1996:443). Van beide dichters kan worden gezegd dat ze aan het begin stonden van hun schrijversloopbaan: Gust Gils was tot dan veeleer actief geweest in de plastische kunsten en de muziek, en Paul Snoek was net aan het studentenleven begonnen en wilde op dat moment zijn literaire netwerk uitbouwen.

Bij het begin van zijn correspondentie met Paul Snoek werkte Gust Gils (1921-2002) als bediende bij de stad Antwerpen, eerst bij de administratieve dienst van de brandweer, daarna bij de medisch-sociale dienst. Hij was getrouwd met Wiske Lunken, die één jaar jonger was dan hij, en samen hadden ze twee dochters: Leen, geboren in 1950, en Flora, geboren in 1952. Gils was actief in verschillende kunsttakken. Naast schrijven hield hij zich ook bezig met beeldhouwen, schilderen, tekenen en musiceren. Door Jan Christiaens, een van zijn collega's, raakte hij betrokken bij *Het Cahier*, het tijdschrift van de Antwerpse cultuurvereniging De Nevelvlek.

---

⁸ Paul Snoek aan Gust Gils, 20 juli 1955.

⁹ Paul Snoek aan Gust Gils, 12 september 1954.

De twaalf jaar jongere Paul Snoek (1933- 1981) was in 1954 net begonnen aan zijn tweede jaar Rechten aan de Rijksuniversiteit Gent. Ondanks zijn juridische studies woonde hij ook geregeld een les bij aan de faculteit Letteren, en daarnaast genoot hij met volle teugen van het studentenleven. In een ongedateerde brief, vermoedelijk najaar 1955, verontschuldigde Snoek zich bij Gils omdat de Gravensteeneesten zijn aandacht nogal hadden opgeëist, later omschrijft hij zijn herexamens als ‘een formaliteit’¹⁰, en nadien, wanneer hij nog maar weinig hoop had op slagen, zag hij daar alsnog de positieve kant van in, omdat hij dan toch weer een jaar tijd zou hebben om ‘de snoek uit te hangen’.¹¹ Ook op amoureuus vlak had Snoek succes. Uit zijn brieven blijkt dat er nogal wat veroveringen waren, tot hij eind 1955 Jeannette Hacquaert leerde kennen. Het koppel zou zich in 1957 verloven, maar tot een huwelijk zou het nooit komen: in 1958 werd hun verloving om allerlei redenen afgeblazen. Leven in de studentenstad bleek voor Snoek ook een uitstekende gelegenheid om zijn literaire netwerk verder uit te bouwen. Hij was actief bij het tijdschrift *Het Antenneke*, ging geregeld langs bij Louis Paul Boon op de *Vooruit*-redactie, werd lid van de Vereniging van Oost-Vlaamse Letterkundigen en ging dineren bij Hugo Claus.

De vriendschap tussen Gust Gils en Paul Snoek begint wanneer ze door een gemeenschappelijke vriend, Simon Vanloo (pseudoniem van Paul Possemiers), aan elkaar worden voorgesteld. Dat gebeurt al in maart 1954, wanneer Vanloo Gils uitnodigt voor een rendez-vous in café Monico Meir. Uit de briefwisseling blijkt evenwel dat Gils Snoek nog steeds niet ontmoet heeft in juni. In diezelfde brief, gedateerd 22 juni 1954, omschrijft Vanloo waarom zij met elkaar in contact moesten komen: ze willen alle drie in *Tijd en Mens* publiceren, maar ‘rond dat tijdschrift hangt een ijzeren gordijn’¹².

Verscheidene schrijvers speelden omstreeks deze periode met het idee om een eigen tijdschrift te beginnen, en ook Snoek en Gils hadden dergelijke plannen. In zijn brief van 12 september nodigt Snoek Gils persoonlijk uit om over die plannen te praten, en hij vermeldt dat ook enkele andere schrijvers graag van het nieuwe tijdschriftproject deel wilden uitmaken.¹³ Snoek werpt zich in de briefwisseling ook duidelijk op als rekruteerder van jong talent. Hij is voortdurend op zoek naar nieuwe mensen, en geeft geregeld lijstjes door aan

---

¹⁰ Brief van Paul Snoek aan Gust Gils, 26 augustus 1955

¹¹ Brief van Paul Snoek aan Gust Gils, 16 september 1955

¹² Paul Possemiers aan Gust Gils, brieven van 10 maart, 25 mei en 31 mei, archief Gard Sivik.

¹³ Paul Snoek aan Gust Gils, 12 september 1954.

Gils, zoals bijvoorbeeld in zijn brief van 20 december 1954, waarin hij aangeeft dat *Gard Sivik* op redactioneel vlak best de richting van *Tijd en Mens* uit zou gaan:

Ziet ge mij reeds komen, ik had graag een groep gehad gelijk tijd en mens, maar met jongere mensen. In het laatste nieuws van enkele maanden geleden had walravens het over een nieuwe generatie, bestaande uit die van tijd en mens en ten tweede uit een groep jongeren. Ik geef hier de lijst alfabetisch. Jaak Brouwers, Rudo Durant, Adriaan De Roover, Marc Galle, Gust Gils, Jos Murez, Willy Roggeman, ik, Simon Vanloo en Rudi van Vlaenderen.¹⁴

Dat Snoek speciale aandacht heeft voor *Tijd en Mens*, wordt nog maar eens duidelijk als hij iemand als Roggeman een tweede keer bespreekt in diezelfde brief: ‘Gij hebt wel al gehoord van Willy Roggeman, van wie in het laatste nummer van *Tijd en Mens* enkele gedichten werden opgenomen; ik ken deze vent goed en vroeg hem voor tekst.’¹⁵

In september 1954 stichtte Herman Denkens een privéclub op de Stadswaag in Antwerpen, meer bepaald een jazzcafé met de naam *Gard Sivik*. Daarnaast richtte hij ook de ‘v.z.w. *Gard Sivik* – vereniging ter bevordering van de avant-gardekunst’ op (Smits 1972-1973:X-XII). Gust Gils werd van deze vereniging de literaire raadsman en de spilfiguur bij het opzetten van het gelijknamige tijdschrift, zoals hij in een ongedateerde brief meedeelt aan Snoek: ‘*gard-sivik*’ echter, waarvan ik voor literaire aangelegenheden zoveel als de raadsman zal zijn, gaat in principe accoord me de uitgave van het tijdschrift waarover ik u reeds sprak.’¹⁶ Bovendien zal hij er ook voor zorgen dat de vzw enkele dichtbundels financiert, onder meer van hemzelf en van Paul Snoek.

Op 9 november 1954 meldt Gils Snoek:

[I]k heb het genoeg u te melden dat ‘*gard-sivik*’ is ingegaan op mijn voorstel tot uitgave van een tijdschrift. indien gij bereid zijt om, zoals wij reeds besproken hebben, deel uit te maken van de redactie, zou deze er als volgt uitzien : (benevens u) : simon

---

¹⁴ Paul Snoek aan Gust Gils, 20 december 1954.

¹⁵ Paul Snoek aan Gust Gils, 20 december 1954.

¹⁶ Gust Gils aan Paul Snoek, ongedateerde brief, najaar 1954.

vanloo, hugues c. pernath, ikzelf; tone brulin voor toneel en herman denkens voor plastische kunst en typografische verzorging.¹⁷

Gils voegt er al onmiddellijk de vraag aan toe om op zoek te gaan naar ‘generatiegenoten’, en om aan die andere jonge auteurs bijdragen te vragen. Walter Korun treedt in de loop van 1955 toe tot de redactie, nadat Gils zijn talenten opmerkt en voorstelt aan Snoek om hem in de redactie op te nemen:

vooral sinds [Koruns] bezoek van gisteren ben ik mij enkele dingen duidelijk bewust geworden : dat hij een kerel is waarmee heel goed valt op te schieten, dat hij goede en originele ideeën heeft en dat men er goed mee kan van gedachten wisselen, en dat hij ook wel een stukje kan schrijven; ook natuurlijk dat zijn opvattingen en streven geheel passen in het kader van ons tijdschrift.¹⁸

Paul Possemiers zal op 13 oktober 1955 een brief sturen aan Snoek en Gils dat hij vanaf het vierde nummer van *Gard Sivik* niet langer als redacteur ‘noch onder deknaam noch onder eigen naam’ opgenomen wenst te worden, omdat hij meent dat zijn stijl niet langer past in die van het tijdschrift. Hij legt uit dat hij een aanbod heeft gekregen van Rudo Durant om redacteur te worden bij een ander tijdschrift, en dat hij, voor hij in zou gaan op dat aanbod, éérst moet vertrekken bij *Gard Sivik*: ‘Ik heb Rudo ook gezegd dat ik ontslag zou nemen uit de redactie van *gard sivik*, omdat als dichter mijn definitief werk – waarvoor ik vechten wil – totaal onverenigbaar geworden is met dit van de andere redacteurs.’¹⁹ Possemiers nam op die manier afscheid van zijn experimentele verleden, door ook definitief te scheiden met zijn pseudoniem Simon Vanloo: ‘Exode’ is mijn laatste vrij gedicht. Ik heb al mijn andere gedichten vernietigd. Al wat ik overhoud zijn vijf klassieke gedichten onder eigen naam en romanfragmenten.’²⁰

Bovendien was duidelijk dat de redactie van *Gard Sivik*, en dan vooral Paul Snoek, zich weinig tolerant opstelde tegenover schrijvers die ook in andere, minder experimentele

---

¹⁷ Gust Gils aan Paul Snoek, 9 november 1954.

¹⁸ Gust Gils aan Paul Snoek, 2 oktober 1955.

¹⁹ Paul Possemiers aan Gust Gils en Paul Snoek, 13 oktober 1955, archief *Gard Sivik*.

²⁰ Paul Possemiers aan Gust Gils en Paul Snoek, 13 oktober 1955, archief *Gard Sivik*.

tijdschriften publiceerden. Zo stuurde hij op 22 augustus 1955 een erg kwade brief naar Gils, waarin hij vertelt hoe Pieter Aerts, Rudo Durant en Paul Possemiers ‘drie volmaakt klassieke gedichten’²¹ publiceerden in *Dietsche Warande & Belfort*. Hij beschuldigt de drie schrijvers van opportunisme, ‘de vuilste hoer die er loopt’²², en is zelfs van mening dat inzendingen van Aerts, Durant en Possemiers vanaf dan geweigerd zouden moeten worden:

[Z]ij doen modern. [...] Ze lappen er wat punten en kommas bij, wat haakjes als modern tegengif en herhalen wat. Ze zeggen de blaren van mijn vingers en denken dat ze modernist zijn. moest ik gard sivik zijn, er kwam geen letter meer in ons tijdschrift van deze d i c h t e r s.²³

De oprichting van *Gard Sivik* zorgde ervoor dat de band tussen Snoek en Gils al snel sterker werd. Het zal echter een relatief korte vriendschap zijn: als Snoek in het najaar van 1957, nauwelijks twee jaar na de oprichting van het tijdschrift, zijn vertrek uit de redactie aankondigt, bekoelt de vriendschap. In een brief van 10 december 1957 geeft Snoek volgende redenen voor zijn vertrek:

[I]k had geen interesse meer voor het al te serieus Gard-sivik gedoe. Uiteindelijk is gard-sivik toch iets geworden, heeft stand gehouden en heeft veel kans iets ernstigs, degelijks te worden. Mij persoonlijk boezemt het geen verder belang in, dat het worde wat het wil. Ik heb ondervonden dat men mij absoluut niet nodig heeft en zeker niet in het werk en dingen die het tijdschrift aanbelangen. Gard-Sivik komt er en Snoek komt er zonder gard-sivik. dus gard sivik ook zonder snoek.²⁴

De brief vormde het begin van een reeks waarin Gils en Snoek stevig naar elkaar uithaalden. Pas als Gils verneemt dat Snoeks verloving met Jeannette Hacquaert was afgeblazen, lijkt er weer een toenadering plaats te vinden. Even intens als voorheen zal de vriendschap echter nooit meer worden, en Gils heeft later ook te kennen gegeven dat hij Snoek na de *Gard Sivik*-periode nog maar zelden, en veelal per toeval, ontmoette (Leus 1983:280).

---

²¹ Paul Snoek aan Gust Gils, 22 augustus 1955.

²² Paul Snoek aan Gust Gils, 22 augustus 1955.

²³ Paul Snoek aan Gust Gils, 22 augustus 1955.

²⁴ Paul Snoek aan Gust Gils, 10 december 1957, archief Gust Gils.

In de brieven die in deze editie worden gepresenteerd (1954-1955) staat de vriendschap tussen Gils en Snoek weliswaar nog in de kinderschoenen. Ze bespreken in die brieven voornamelijk zaken die met *Gard Sivik* te maken hebben: ze maken praktische afspraken over distributie en organisatie van het tijdschrift, het rondsturen van recensie-exemplaren en het uitnodigen van collega-schrijvers. Geleidelijk aan wordt ook zichtbaar hoe de twee auteurs een meer persoonlijke interactie opbouwen.

Gils, die functioneerde als secretaris van het tijdschrift, hield zich vooral bezig met de organisatorische aspecten van *Gard Sivik*. Hij bundelde alle inzendingen zodat die tijdig bij de andere redactieleden terechtkwamen, organiseerde voorleesavonden en redactievergaderingen en nam bovendien ook het financiële aspect van het tijdschrift voor zijn rekening. Snoek hield zich veeleer bezig met de public relations, en toonde zich bijzonder bekwaam in het verwerven en onderhouden van contacten in de literaire wereld. Zo werd zijn verblijf in de stad Gent al snel een bron van vele (literaire) vriendschappen, en ook in Antwerpen breidde het netwerk van Snoek snel uit. Het is ook in deze periode dat zijn contacten met de Nederlandse Vijftigers werden gelegd. In 1956 gaat hij regelmatig op bezoek bij onder anderen Bert Schierbeek en Simon Vinkenoog, en later treden Hans Sleutelaar, Cornelis Bastiaan Vaandrager, Armando en Hans Verhagen toe tot de redactie. De Nederlanders zullen een grote invloed hebben op de redactionele richting die *Gard Sivik* inslaat. Dat laatste werd door de Vlamingen in de redactie van *Gard Sivik* niet altijd op prijs gesteld. Het gevolg was dat ze één voor één de redactie zouden verlaten.

Als de jongen zingen, piepen de ouden²⁵: Gard Sivik en de jongerentijdschriften

De brieven van Gust Gils en Paul Snoek die in deze deeditie worden aangeboden, zijn vooral boeiend omdat ze het literaire klimaat omstreeks de tweede helft van de jaren 1950 tot leven wekken. Ze demonstreren ook treffend hoe de jongerentijdschriften die in die periode ontstonden, één gemeenschappelijke vijand hadden, met name de traditie. Die laatste werd op

---

²⁵ Paul Snoek aan Gust Gils, 20 juli 1955.

elke mogelijke manier ondergraven, bijvoorbeeld door Gust Gils in een brief aan Snoek van 20 juli 1955:

Zwarte lijst: had intussen volgend idee: "de duffe burger (of binnen-)tuin van de vlaamse pseudo-, neo- en andere klassieke poëzie (dit laatste sic, met als gewassen urbain van de voorde, herwig henssen, kristien d'haen [en andere] en als tuiniers rijmhond herreman, jo wandijne... enz.²⁶

Toch ging het deze jonge auteurs niet in de eerste plaats om het bevechten van die traditie, maar vooral om het scheppen van ruimte voor zichzelf. Uit de diverse initiatieven die er ontstonden, ontstond er weliswaar een scherpe onderlinge concurrentiestrijd, die ook in deze brieven enkele keren ter sprake komt. Zo krijgen twee andere jongerentijdschriften die op hetzelfde moment debuteerden als *Gard Sivik*, met name *Het Antenneke* en *Cyanuur*, en 'hetgeen zij voor poëzie laten doorgaan' het niet bijster flatterende etiket 'labiele luchtstromingen'²⁷ opgeplakt.

Ook Louis Paul Boon en Paul de Ryck, die allebei veelvuldig in de brieven van Paul Snoek en Gust Gils worden genoemd, brachten de concurrentiestrijd tussen de jongeren en hun tijdschriften ter sprake. Terwijl Boon dat – vaak op een nogal polemische manier – deed in zijn rubriek 'Geestesleven' (in *Vooruit*), publiceerde Paul de Ryck een verslag over de vloed aan nieuwe tijdschriften in *Snoecks Grote Almanak* van 1956. Hij probeerde in dat verslag een stand van zaken op te maken door de redacteurs van de diverse jongerentijdschriften zelf te contacteren en hen een vragenlijst te laten beantwoorden. Hij stuurde die lijst naar tijdschriften als *Taptoe*, *Beeld* en *Cyanuur*, en ook *Gard Sivik*.

In het midden van juni 1955 ontving de redactie van *Gard Sivik* bijgevolg een uitnodiging van De Ryck om enkele vragen te beantwoorden over het tijdschrift, en een mogelijke fusie van de diverse literaire jongerentijdschriften. Naast biografische aantekeningen over de 'topfiguren' stelde De Ryck ook vragen als 'waarvoor springt uw tijdschrift in het krijt?' en 'welke zijn, tot het welslagen van een dergelijke fusie, volgens u de onontbeerlijke voorwaarden?'.²⁷

---

²⁶ Gust Gils aan Paul Snoek, 20 juli 1955.

²⁷ Gust Gils aan Paul Snoek, 15 juli 1955.

Gils maakte in de antwoorden aan De Ryck snel duidelijk dat een fusie voor *Gard Sivik* onbespreekbaar was, omdat hij meende dat de tijdschriften op dat moment te veel verschillende richtingen uitgingen:

Niet enkel hebben meerdere van deze tijdschriften met het begrip 'jongeren' zoals wij dit menen te moeten opvatten niet meer dan de leeftijd gemeen, maar ook zijn er die zich niet ontzien - al zullen zij 'ook wel eksperimentele poëzie opnemen' - doodgewoon gearriveerde schrijvers in de arm te nemen voor het vullen van hun kolommen, of die zichzelf en de lezers een dienst menen te bewijzen door het opnemen van zaken van de meest uiteenlopende aard. [...] *Gard-Sivik* houdt echter te veel van een duidelijke stellingname en te weinig van schipperen en compromissen om hieraan mee te werken.²⁸

Gils' ietwat brutale antwoorden zorgden ervoor dat hij nadien door Paul de Ryck werd omschreven als 'het zoveelste enfant terrible van de Vlaamse schrijverskeuken'.²⁹ Het werk dat in *Gard Sivik* verscheen, typeerde hij bovendien als vernieuwend vanwege 'de ironische, vaak agressieve boutade-toon van de redacteurs'.³⁰

Die uitspraak viel niet bepaald in goede aarde bij de redacteurs van *Gard Sivik*, die hun beklag deden in de tekst '2 uiterst zwakke protesten'³¹. De Ryck werd verweten dat hij de standpunten van het tijdschrift niet in hun volledigheid had overgenomen. De reactie van de redacteurs gold bijgevolg als een rechtzetting, die hun afwijzing van een fusie met andere tijdschriften verder moest verklaren. 'Maar dat belet niet – ook dat vermelden wij graag – dat de bijdrage in kwestie, waar het ons betreft, grotendeels niet van welwillendheid is vrij te pleiten, dr de ryck heeft simpatie opgevat voor wat hij noemt onze 'agressieve boutadetoon' en 'ruitenbrekerstoon', 'zwanger van mogelijkheden', en wij zijn blij dat hij kontent is.'³²

In '2 uiterst zwakke protesten' werd ook een ander criticus aangesproken, met name Louis Paul Boon. In zijn recensie van het tijdschrift, op 14 mei 1955 verschenen in *Vooruit*,

---

²⁸ Gust Gils aan redactieleden *Gard Sivik*, 23 juni 1955, *Gard Sivik* archief.

²⁹ De Ryck, Paul, 'Vlaamse Jongertijdschriften', *Snoecks Grote Almanak* 1956, pp. 107-113.

³⁰ De Ryck, Paul, 'Vlaamse Jongertijdschriften', *Snoecks Grote Almanak* 1956, pp. 107-113.

³¹ '2 uiterst zwakke protesten', *Gard Sivik* nr. 3, september 1955.

³² '2 uiterst zwakke protesten', *Gard Sivik* nr. 3, september 1955.

kondigde hij veel meer het opdoeken van *Tijd en Mens* aan dan dat hij werkelijk een bespreking van *Gard Sivik* presenteerde. Boon benadrukte hoe belangrijk hij zijn eigen tijdschrift achtte voor de literaire ontwikkelingen in Vlaanderen, en was vrij hard voor de nieuwe generatie schrijvers. In een eerdere recensie van het Gentse tijdschrift *Cyanuur*, die in januari 1955 verscheen in *Vooruit*, oordeelde hij dat iemand toch eens een groep zou moeten samenstellen die uit al dat jong volk het beste selecteerde, om daarmee een nieuw blad te beginnen.³³ Diezelfde houding was overigens zichtbaar in elke tijdschriftrecensie die Boon dat jaar zou uitbrengen. Boon ondernam ook enkele concrete pogingen om een fusie van de tijdschriften te bewerkstelligen. Hij zetelde ook in de organisatie van het jongerencongres, dat ook in de briefwisseling tussen Gils en Snoek meermaals aan bod komt.

De redactie van *Gard Sivik* was allesbehalve tevreden met de recensie die ze van Boon hadden gekregen. Vooral Gust Gils was erg misnoegd. In het tweede nummer werd dan ook een ‘gesloten brief aan boontje’ gepubliceerd.³⁴ Daarin werd aan Boon gevraagd om wat meer uitleg te geven bij zijn kritiek, want de redactie was van mening dat Boon maar weinig concrete voorbeelden had gegeven, en dat hij iets te vaak naar *Tijd en Mens* had verwezen. Zo onbegrijpelijk was dat laatste evenwel niet, want Zowel van Snoek als van Gils is bekend dat ze allebei erg graag in *Tijd en Mens* hadden opgetreden. Met *Gard Sivik* profileerden ze zich bovendien als de enige rechtmatige opvolgers van *Tijd en Mens* (Boelaert 1989:10).

In zijn antwoord, op 10 september 1955, was Boon nog minder vriendelijk voor de redacteurs van *Gard Sivik*:

Maar [Gard Sivik] heeft het gebrek, dat men heelaas in Vlaanderen steeds zal hebben, zichzelf heel serieus op te nemen. Van het ogenblik dat men hier bij ons de pen ter hand neemt, is men ook bereid als onbegrepen-genie te creperen. Zij konden het niet verdragen, dat ik *Tijd en Mens* als het beste tijdschrift van bij ons aanzag – [...] Zij echter zijn reeds verbitterd, omdat “slechts” de helft van mijn bespreking aan hen was gewijd. Doe dat niet meer. Gooi u niet meer in het stof, om een lovend artikeltje over u te zien geplaatst worden.³⁵

---

³³ Louis Paul Boon. ‘En nog maar tijdschriften. Cyanuur en het Cahier.’ *Vooruit*, 29 januari 1955.

³⁴ ‘gesloten brief aan boontje’, *Gard Sivik*, nr. 2, juni 1955.

³⁵ Louis Paul Boon, ‘Antwoord op een brief’, *Vooruit*, 10 september 1955.

De rest van de tekst is een soort verdediging van Boons eigen rol bij *Tijd en Mens*. Hij schreef dat hijzelf ervoor had gezorgd dat de ‘allerjongsten’ uit dat tijdschrift waren geweerd, omdat het naar zijn mening essentieel was dat het tijdschrift enkel de allerbeste kopij opnam. Boon haalt in dat verband lelijk uit naar Gust Gils. Zonder evenwel namen te noemen, verwijt hij hem (als ‘een van de huidige medewerkers’) dat die ‘in de loop van een paar maanden meer dan honderdtwintig gedichten instuurde...’.³⁶

Op 15 oktober 1955 stuurt de *Gard Sivik*-redactie een brief naar Boon. Boon zou hen in zijn ‘Antwoord op een brief’ in een verkeerd daglicht hebben gesteld, en de redactie wilde graag zelf in *Vooruit* een antwoord laten verschijnen, ofwel moest Boon in hun eigen tijdschrift zijn standpunten verdedigen. Twee weken later, op 29 oktober 1955, recenseert Boon in *Vooruit* het tijdschrift *Het Antenneke*. Het eerste deel van de recensie bevat echter opnieuw een uithaal naar *Gard Sivik*. In de briefwisseling die in deze editie wordt gepresenteerd, wordt echter aan die recensie voorbijgegaan. De kans is dus groot dat noch Paul Snoek noch Gust Gils de nieuwe aanval van Boon heeft opgemerkt.

In de bijdrage ‘Onze rumoerige jongeren... *Antenneke* zes’ ridiculiseert Boon de ontevredenheid van de *Gard Sivik*’ers. Omdat ze naar zijn mening niet voldoende lof hadden gekregen, sturen ze hem nu naar eigen zeggen ‘dreigbrieven’ waarin ze een recht op antwoord eisten. Boon stelt: ‘Zij voelen zich in een verkeerd daglicht gesteld, eisen nadere verklaring, en maken de wereld kond dat gij hen ‘gekelderd’ hebt.’ Hij vernoemt de naam van Gils dit keer wél, en verwijt hem opnieuw een belachelijk groot aantal inzendingen voor *Tijd en Mens* te hebben bezorgd.

Uiteindelijk ging Snoek nog eens met Boon spreken over hoe de kwestie kon worden opgelost. In een ongedateerde brief aan Gils vertelt hij dat Boon hem had geantwoord dat ze er net zo goed mee konden ophouden, omdat Boon en *Gard Sivik* uiteindelijk toch gelijkgezinden waren. Gils kon daar maar moeilijk genoeg mee nemen: niet alleen was hij persoonlijk aangevallen, hij legde ook zijn hart en zijn ziel in zijn redactiewerk voor *Gard Sivik*, en kreeg nu het gevoel dat hij daarvoor belachelijk was gemaakt. Hij schreef dan ook een erg scherpe tekst, ‘bonen sterven staande’,³⁷ die hij desnoods alleen onder zijn eigen naam

---

³⁶ Jos Joosten (1996: 446-447) nuanceert de zaak: Boon zou eenvoudigweg tegen de opname van alle jongeren geweest zijn.

³⁷ Opgenomen in zijn brief aan Snoek van 22 november 1955.

wilde signeren. In zijn brief van 24 november 1955 maakte Snoek echter duidelijk dat hij niet enthousiast was om de tekst te publiceren, omdat hij zijn persoonlijke band met Boon graag wilde behouden.

Hoewel Gils duidelijk niet opgezet was met dat antwoord van Snoek, en hoewel hij zelfs leek te vinden dat Snoeks prioriteiten misschien niet voldoende bij *Gard Sivik* lagen, besliste hij uiteindelijk toch om een mildere tekst te schrijven. Daarin verwees hij alleen nog maar vaag naar Boons antwoord aan Snoek: ‘En nu heeft boon beslist, de zaak te klasseren, nog wel in voor ons vleierende bewoordingen : ‘och kom, wij zijn tenslotte toch allemaal van dezelfde mening’, of zoiets, moet hij gezegd hebben. In de ogen van het lezend deel van het Nederlandse taalgebied blijven wij dan wel in het stof liggen – maar dat hebben wij er graag voor over.’³⁸

Uit de correspondentie van Paul Snoek en Gust Gils blijkt dat polemieken zoals die met Louis Paul Boon vrij vaak voorkwamen. Dankzij briefwisselingen als deze wordt ons een weinig verhullende blik achter de schermen van het literaire leven uit die tijd gegund, en krijgen de persoonlijke gevoeligheden en soms wisselende poëtische standpunten die toen in zwang waren vorm. Dat betekent uiteraard niet dat door de publicatie van deze editie alle vragen i.v.m. *Gard Sivik* of de redacteurs van dat tijdschrift zijn beantwoord, integendeel. Nieuw onderzoek roept vaak juist meer vragen op, en dat is ook hier het geval. De brieven die aan bod komen in deze scriptie vormen een belangrijke instap voor ruimer onderzoek naar de totstandkoming, networking en interactie van experimentele en andere naoorlogse tijdschriften. Zo verdient de verhouding van *Gard Sivik* tot andere jonge, experimentele tijdschriften enerzijds, en meer gevestigde waarden als *Tijd en Mens*, een breder en grootschaliger onderzoek. De hier behandelde brieven kunnen daar een degelijke basis voor vormen.

Bovendien vormt dit corpus maar een relatief klein deel van de volledige correspondentie tussen Gils en Snoek, waardoor er nog heel wat interessante brieven onbehandeld blijven. Zo kan bijvoorbeeld de val en de oplossing van *Gard Sivik* in kaart gebracht worden middels een

---

³⁸ ‘2 uiterst zwakke protesten’, *Gard Sivik* nr. 2, september 1955.

onderzoek naar het dispuut tussen Snoek en Gils dat uitgebreid naar voren komt in hun correspondentie.

Het doel van deze editie is bijgevolg om het onderzoek over deze boeiende periode uit de Vlaamse literatuurgeschiedenis nieuw leven in te blazen. De digitale editie die hier wordt gepresenteerd, moet dat onderzoek alvast mogelijk maken.

Bibliografie

Boelaert, Ivo (1989). *Programmaverklaringen in de Vlaamse literaire tijdschriften, 1955-1965*. Kapellen, Houtekiet.

Boon, Louis Paul. 'En nog maar tijdschriften. Cyanuur en het Cahier.' *Vooruit*, 29 januari 1955.

Boon, Louis Paul (1997). *Het literatuur- en kunstkritische werk. 4: Vooruit*, ed. Kris Humbeeck. Antwerpen, UIA, Louis Paul Boon-documentatiecentrum.

van Bork, G.J.; Verkruijsse, P.J. (1985). *De Nederlandse en Vlaamse auteurs*
http://www.dbnl.org/tekst/bork001nede01_01/ [22 juli 2011]

Brems, Hugo (2006). *Altijd weer vogels die nesten beginnen. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1945-2005*. Bert Bakker, Amsterdam.

Brems, Hugo (1988). *Analyse van een malaise: het jongerenprobleem in de Vlaamse poëzie 1945-1950*. Antwerpen, Houtekiet.

Brems, Hugo; De Geest, Dirk et al. (1988). *Wij bloeien maar bloeien vergeefs. Poëzie in Vlaanderen 1945-1955*. Leuven, Acco.

Brems, Hugo; De Geest, Dirk et al. (1989). *Barbaar in mijn mond. Poëzie in Vlaanderen 1955-1965*. Leuven, Acco.

Buelens, Geert (2001). *Van Ostaijen tot heden. Zijn invloed op de Vlaamse poëzie*. Vantilt/KANTL, Nijmegen/Gent.

Buzetti, Dino; McGann, Jerome (2006). 'Critical Editing in a Digital Horizon', in: Lou Burnard, Katherine O'Brien O'Keefe & John Unsworth (2006). *Electronic Textual Editing*. New York: The Modern Language Association of America, 53-73.

Cummings, James (2008). 'The Text Encoding Initiative and the Study of Literature', in: Susan Schreibman & Ray Siemens (red.), *A Companion to Digital Humanities*. Oxford, Blackwell.

Demets, Paul (2008). 'Vanzelfsprekend kan ik niet ontkennen dat u een dichter is' - Over de toenaderingspogingen van Paul Snoek tot *Maatstaf* en de uitgeverij van Bert Bakker.' *Zacht Lawijd* 7-1, pp. 114-127.

De Ryck, Paul (1955). 'Vlaamse Jongerentijdschriften', in: *Snoecks Grote Almanak 1956*, pp. 107-113.

Gils, Gust (1954). *Zeer verlaten reiziger*. Antwerpen, v.z.w. Gard Sivik.

Gils, Gust (1957). *Ziehier een dame*. Amsterdam, De Beuk.

Goldfarb, Charles F. (1990). *The SGML Handbook*. Oxford: Clarendon Press.

Heymans, Frans (2001). *Het goud van de Vlaamse letteren: 170 jaar prijzen voor de Nederlandse literatuur in België (1830-2000)*. Gent, Snoeck-Ducaju.

Joosten, Jos (1996). *Feit en tussenkomst: geschiedenis en opvattingen van Tijd en Mens (1949-1955)*. Nijmegen, Vantilt.

Kritisch lexicon van de moderne Nederlandstalige literatuur (1980). Groningen: Nijhoff.

Leus, Herwig (1983). *Ik ben steeds op doorreis: de wonderlijke avonturen van Paul Snoek in Vlaanderen, in Rusland en overal elders ter wereld*. Antwerpen, Manteau.

Lexicon Literair Gent <<http://www.literair.gent.be/html/lexicon.asp>> (28 juli 2011)

Lustrumuitgave ter gelegenheid van 50 jaar gravensteenfeesten (1999). Gent, RUG.

Mathijssen, Marita (1995). *Naar de letter. Handboek editiewetenschap*. Assen, Van Gorcum.

Rodenko, Paul (1945). *Nieuwe griffels, schone leien*. Den Haag, Bert Bakker.

Rodenko, Paul (1956). *Tussen de regels: wandelen en spoorzoeken in de moderne poezie*. Den Haag, Bert Bakker.

Roemans, Robert; Van Assche, Hilda (1960a). *De Vlaamse gids*. Hasselt, Heideland.

Roemans, Robert; Van Assche, Hilda (1960b). *Dietsche warande en belfort*. Hasselt, Heideland.

Roemans, Robert; Van Assche, Hilda (1960c). *Nieuw Vlaams tijdschrift*. Hasselt, Heideland.

Roemans, Robert; Van Assche, Hilda (1963). *De tijdschriften opgericht tussen 1940-1944*. Hasselt, Heideland.

Roemans, Robert; Van Assche, Hilda (1966a). *De tijdschriften opgericht in 1953: De tafelronde, Taptoe, Pan, Het Cahier*. Hasselt, Heideland.

Roemans, Robert; Van Assche, Hilda (1966b). *De tijdschriften opgericht tussen 1948 en 1952*. Hasselt, Heideland.

Roemans, Robert; Van Assche, Hilda (1966c). *De tijdschriften opgericht in 1954 en 1955: Het Antenneke, Mandragora, Beeld, Cyanuur, Gard sivik, Basia, Europa*. Hasselt, Heideland.

Roggeman, Willem M. (1975). *Beroepsgeheim*. Den Haag/Rotterdam, Nijgh & Van Ditmar.

Sahle, Patrick (2003). 'Vom editorischen Fachwissen zur digitalen Edition: Der Editionsprozeß zwischen Quellenbeschreibung und Benutzeroberfläche', in: *Fundus – Forum für Geschichte und ihre Quellen*, Heft 2, 76-102.

<webdoc.gwdg.de/edoc/p/fundus/2/sahle.pdf> (12 november 2011)

Schellekens, Elke. 'Gerard Walschap' in: *Literatur im kontext*.

<<https://lic.ned.univie.ac.at/nl/node/25835>> (18 november 2011)

Smits, Anne (1972-1973). *Het tijdschrift Gard-Sivik (1955-1964), een klein levend laboratorium*. Licentiaatsverhandeling.

Snoek, Paul (1954). *Archipel*. Antwerpen, De Sikkel.

Snoek, Paul (1955). *Noodbrug*. Antwerpen, De Sikkel.

Snoek, Paul (1957). *Ik rook een vredespijp*. Den Haag, Stols.

T'Sjoen, Yves; Vanhoutte, Edward (1993). *Epistolaria. Tekstgenetische studies*. AMVC-publicaties 6, Antwerpen: AMVC-Letterenhuis, 9-25.

T'Sjoen, Yves (2005). 'Ik doe gelijk de missiepaters - Brieven van Paul Snoek aan Karel Jonckheere', *Revolver* jrg. 28, nr. 112, pp. 90-118.

Van den Branden, Ron; Vanhoutte, Edward (2004). 'DALF: een model voor de multifunctionele verwerking van brievencollecties', in: *Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*, 114/3, 383-400.

Van den Branden, Ron; Vanhoutte, Edward (2009a). 'Describing, transcribing, encoding, and editing modern correspondence material: a textbase approach', in: *Literary and Linguistic Computing*, 24/1, 77-98.

Van den Branden, Ron; Vanhoutte, Edward (2009b). 'Text Encoding Initiative (TEI)'. (ed.) in: *Encyclopedia of Library and Information Sciences*, 5172-5181.

Van Raemdonck, Bert (2011). *Voor ons en voor ons tijdschrift*. Context en codering van een digitaal correspondentiecorpus rond Van Nu en Straks. Gent, Universiteit Gent.

Vanhoutte, Edward (2000). 'Where is the editor? Resistance in the creation of an electronic critical edition', in: Marilyn Deegan, Jean Anderson & Harold Short (red.), *DRH 98. Selected papers from Digital resources for the Humanities 1998*. University of Glasgow, September 1998. OHC Publication 12. London: Office for Humanities Communication, 171-183.

Walravens, Jan: 'De poëzie en de taal', in: *Het Laatste Nieuws*, jrg. 66, 1 september 1954.

Walravens, Jan (1955). *Waar is de eerste morgen?* Brussel, A. Manteau.